

JAHON TILSHUNOSLIGIDA ERTAK DISKURSINING O‘RGANILISHI

Ganiyeva Dildora Azizovna

Filologiya fanlari doktori, dotsent, Farg‘ona davlat universiteti

dganieva86@gmail.com

Yusupova Omina Muhammadzoir qizi

ingliz tili o‘qituvchisi, Farg‘ona davlat universiteti

oo.yusupova@pf.fdu.uz

Annotatsiya: Ushbu maqola jahon tilshunosligida ertaklar va ularning turli xalqlar madaniyati hamda an‘analarini tushunishdagi ahamiyatini o‘rganishga bag‘ishlangan. Bu tadqiqotda xalq og‘zaki ijodi janri bo‘lgan ertaklar tadqiqotining asosiy predmeti sifatida qaraladi. Ishning maqsad turli xalq ertaklarini tilshunoslik nuqtai nazaridan keng ko‘lamda tadqiq qilishdan iborat. Bundan tashqari, maqolada ertaklarni organish bosqichlari, ularni to‘plash jarayonlari, ertaklarning turlari va ularning motivatsion xususiyatlari keng yoritilgan.

Kalit so‘zlar: ertak, sehri ertaklar, diskurs, folk, folklorshunoslik, mifologiya, adabiyotshunoslik, tilshunoslik.

KIRISH

Aytish joizki, ertaklar bo‘yicha tadqiqotlar uzoq tarixga va an‘anaga ega bo‘lib, so‘nggi bir necha o‘n yilliklarda xalq ertaklarini o‘rganish tilshunoslikda, ayniqsa, folklor va adabiyotshunoslikda muhim o‘rin tutadi. Ertaklar eng qadimiy va keng tarqalgan janrlardan biri bo‘lib, jahon xalq og‘zaki ijodida yuksak o‘ringa ega. Ertak folklor janrlariga mansub qisqa hikoyadir [1]. Ertaklar boshqa xalq rivoyatlaridan, masalan, afsonalardan ajralib turishi mumkin [2]. Ular alohida mustaqil epik janr sifatida deyarli barcha xalqlarda, jumladan, **fairy tale, folk tale, wonder tale** va **tale**, kabi nomlar bilan ingliz xalq og‘zaki ijodida uchraydi hamda o‘zbek xalq og‘zaki ijodida **chopchak, ertak, varsoqi, ushuk** nomlari bilan mashhurdir. Bizga ma‘limki, ertaklar xalqning mifologik g‘oyalari, qadimiy an‘analari, turli e‘tiqodlari, marosim va udumlarini o‘zida aks ettirib, qiziqarli va g‘ayrioddiy voqealarga bo‘ydir. Qolaversa, ertaklar yosh-u qari hammaga manzur bo‘lib, ko‘proq e‘tiborni tortadigan, tarjima qilinib, qiyoslanadigan asarlar sirasiga kiradi. Bundan tashqari, ertaklar og‘zaki va adabiy shakllarga ega, shuning uchun ham keng o‘rganilishi kerak bo‘lgan muhim mavzulardan biri bo‘lgan ertak nutqiga ya‘ni ertak diskursiga ham qisqacha to‘xtalib o‘tish maqsadga muvofiqdir. Ertak nutqi tilshunoslikning munozarali mavzularidan biridir. Bu atama adabiyotshunoslik va folklorning muhim kategoriyalaridan biri bo‘lib, u ko‘p qirrali va murakkab leksik-semantik shakllarga ega. Ertaklarni tushunish uchun madaniy an‘analarni bilish zarur bo‘lib, ular milliy o‘zlikni anglashga yordam beradigan muhim omillardir. Shu ma‘noda ertak diskursi ya‘ni ertaklarning kommunikativ jarayoni muhim va murakkab muammolaridan biri bo‘lib, ayni masala tilshunoslikning

doimiy diqqat markazida turgan va hozirda ham shundaydir. Bundan tashqari, ertak diskursi boshqa diskurslar qatorida muhim hamda o‘rganilishi kerak bo‘lgan kategoriyalardan biri hisoblanib, u ham turlicha izohlar talab qiladi. Ertaklarni to‘plash va ularni qayta ishlash bosqichma-bosqich adabiy ijodga aylanib bordi. Natijada bu jarayon davomida ertak nutqiga xos bo‘lgan xalqning voqelik haqidagi tasavvurlaridan ko‘ra ko‘proq haqiqatdan biroz yiroq bo‘lgan individual xususiyatlar mujassamlashdi. Ertak diskursi komputer, televideniya va teatr diskurlariga yaqin aloqada bo‘lib, ko‘plab animatsion filmlar, teatr tomoshalari va komputer o‘yinlarining yaratilishida ertaklar asos qilib olinadi.

Folklorshunoslar ertaklarga turli xil tariflar berishib, ma’no va mazmun jihatdan tasniflab o‘tishgan. Ulardan biri Edvin Sidni Xartlendning ingliz folkloriga qo‘shgan hissasi juda ham salmoqlikdir. Uning ertaklarga oid "**English Fairy and Other Folk Tales**" (Ingliz ertaklari va boshqa xalq ertaklari), "**The Science of Fairy Tales: Inquiry into the Fairy Mythology**" (Ertaklar fani: ertaklar mifologiyasini o‘rganish) kabi ilmiy-tadqiqot ishlari ingliz folklorshunosligida o‘zining o‘rni va ahamiyatini egadir. Xalq og‘zaki ijodi janrlarini to‘plash va o‘rganish xalq an‘analari, e‘tiqodlarini ilmiy jihatdan anglash imkonini berishini ta’kidlab o‘tgan.

Yana bir ko‘zga ko‘rinadigan mashhur folklorshunos Vladimir Broppdir. U o‘zining "**Морфология волшебной сказки**" (Sehrli ertak morfologiyasi) deb nomlangan asarida ertaklarning eng yirik va muhim turi bo‘lgan sehrli ertaklar haqida o‘zining qimmatli fikrlarini bildirgan bo‘lib, bu asar XX asr folklorining eng mashhur tadqiqotiga aylandi. V.Bropp bu asarida A.Aarne, V.Vundt, V. V.Miller, R.Volkov singari ertakshunolarning ertaklar tasnifiga to‘xtalib o‘tib, o‘zining fikr mulohazalarini bildirgan. Olim bu asar orqali ertakshunoslikning bir nechta asosiy muammolarini hal qilishga urinishlarni tanqidiy yoritishga harakat qilgan va shu bilan birga o‘quvchini ushbu muammolar doirasi bilan tanishtira olgan. V.Bropp ertaklarning tarixiy tadqiqi haqida emas balki faqatgina ularni tavsiflash haqida so‘z yuritar ekan, ertak qayerdan kelib chiqqan degan savolga oydinlik kiritishdan oldin u nima degan savolga javob berish kerakligini ta’kidlagan. Ta’kidlash lozimki, asarning kirish qismida ertak nihoyatda xilma-xil bo‘lgani uchun, uni birdaniga to‘liq o‘rganish mumkin emasligi sababli, material qismlarga bo‘linishi, ya’ni tasniflanishi kerakligi haqidagi qimmatli fikrlar ham aytib o‘tilgan. Bundan tashqari olim ilmiy tavsif to‘g‘ri tasniflashning birinchi qadamlaridan biri ekanligini ham keltirib o‘tgan. Ertaklarning yuqorida keltirilgan ertakshunoslar tomonidan tasniflanishini birma-bir tahlil qilib, xato va kamchililari haqida aniqlab, ularni umumlashitgan.

Ertaklarning eng ko‘p tarqalgan klassifikatsiyasi V.Miller tomonidan qilingan bo‘lib, u ertaklarni 1) sehrli ertaklar 2) maishiy ertaklar 3) hayvonlar haqidagi turlarga ajratgan. Finland maktabining asoschilaridan biri bo‘lgan A.Aarne ertakshunoslikka qo‘shgan yuksak hissasi haqida gapiradigan bo‘lsak, u sehrli ertaklarni quyidagi kategoriyalarga bo‘lgan: 1) sehrli raqib 2) g‘aroyib turmush o‘rtoq 3) sehrli vazifa 4) sehrli ko‘makchi 5) sehrli predmet 6) sehrli kuch yoki mahorat 7) boshqa sehrli motivlar. V.Bropp bunday tasniflashga alohida to‘xtalib o‘tib, hayvonlar haqidagi ertaklar ham sehrli ertaklar turiga kirishini va A.Aarne keltirib o‘tgan toifalarning bir nechtasi bitta ertakda mujassam bo‘lishi mumkinligini aytib o‘tgan. Olim syujetga asoslangan tasniflarga qarshilik bildirdi hamda ular aniq bir prinsipga

asoslanmaganligini ta’kidladi. Umumiy xulosalarni jamlagan holda V.Propp ertaklarni quyidagi turlarga ajratadi:

1. Hayvonlar haqida ertaklar
2. Sehrli ertaklar
3. Maishiy ertaklar
4. Kumulyativ ertaklar
5. Hikoyaviy ertaklar
6. Hazilomuz ertaklar

Har qanday xalqning ertaklari o’sha xalqning tarixi, urf-odatlarini, madaniyati, turmush tarzi va marosimlari, e’tiqodlarini o’rganishda muhim manba hisoblanadi. Shuning uchun ham inglizlar ham barcha xalqlar qatori azaldan o’z ertaklarini qadrlab, ularni to’plash va nashr etishga alohida e’tibor qaratgan. Folklorshunos hamda “**English Fairy Tales**”, “**Celtic Fairy Tales**”, “**Indian Fairy Tales More English Fairy Tales**”, “**More Celtic Fairy Tales**”, “**The Most Delectable History of Reynard the Fox**” va “**The Book of Wonder Voyages**” kabi kitoblarining muallifi Jozef Jeykobsdir. U o’zining kitoblarini yozish va ertaklarni to’plashda aka-uka Grimmlar va o’z yoshidagi folklorshunoslarda, keng tarqalgan ishqiy millatchilikdan ilhomlangan; u ingliz bolalariga inglizcha ertaklarni o’qishni istaydi, ular asosan fransuz va nemis ertaklarini o’qiydilar [4]. U ertak nomi bilan ko’plab ertaklarni to’plagan bo’lsa-da, ularning ko’plari g’ayrioddiy ertak turlaridir.

Avval aytib o’tganimizdek, bir qancha folklorshunos va olimlar ertaklarni turlicha tasniflab, uning rivojiga sezilarli darajada ijobiy ta’sir ko’rsatganlar. Ulardan biri xalq og’zaki ijodiga katta hissa qo’shgan J.Zipesdir. “The fairy tale is a polygenetic cultural artifact that has spread throughout the world through human contact and technologies invented to bring about effective communication” [5]. Ya’ni ertak - bu odamlar bilan aloqa qilish va samarali muloqotni amalga oshirish uchun ixtiro qilingan texnologiyalar orqali butun dunyoga tarqalgan poligenetik madaniy artefaktdir. Bundan tashqari, Zipesning fikriga ko’ra, “fairy tales serve a meaningful social function, not just for compensation but for revelation: the worlds projected by the best of our fairy tales reveal the gaps between truth and falsehood in our immediate society” [6], ya’ni bizning eng yaxshi ertaklarimiz tomonidan prognoz qilingan dunyolar bizning yaqin jamiyatimizdagi haqiqat va yolg’on o’rtasidagi tafovutlarni ochib beradi”.

XULOSA

Xulosa o’rnida shuni aytish lozimki, ertak xalq og’zaki she’riy ijodining asosiy janrlaridan biri hisoblanadi; fantastika asosidagi sehrli sarguzasht va maishiy xarakterdagi epik san’at asari. Ular asosan nasriy shaklda yaratilgan. Ertak janri obrazlar talqini, g’oyaviy mazmuni va konflikti, syujeti va kompozitsiyasi, badiiy adabiyotning o’rni va vazifasi, tili va uslubiga ko’ra shartli ravishda hayvonlar

haqidagi ertaklari, sehrlil ertaklar, maishiy ertaklar, hajviy ertaklarga bo‘linadi. Lekin turli davrlarda folklorshunoslar ertaklarni turli kategoriyalarga ajratishgan. Aytish darkorki, afsonalar, mif va ertaklar orqali bizga kerak bo‘lgan hamma narsani o‘rganish va tushunish oson. Ularning inson ongiga ta‘siri katta, ular hayratga solishi va odamlarni o‘tmishga yoki ertakdagi ta‘riflangan vaqtga sayohat qilish istagini uyg‘otishi mumkin. Qolaversa, ularning ta‘siri orqali afsonaviy personajlar, ularning joy va vaqti kabilarga qiziqish kuchayadi va buning natijasida fantastik olamga qiziqishimiz yanada ortadi. Ertaklar yordamida ezgulik va yovuzlik, adolat va nohaqlik, egrilik va to‘g‘rilik hamda boshqa ko‘plab tushunchalarning farqini tushunishimiz ancha osonlashadi. Binobarin, ertaklarni o‘qigan yoki eshitgan insonning fikrlash tarzi o‘zgaradi, motivatsiya oladi. Xalq og‘zaki ijodini o‘rganish ijtimoiy ifodaning keng doirasiga e‘tibor qaratadi, jamiyatdagi insonlar o‘z voqeligini shakllantiradigan yashash shakllari va usullarini o‘rganadi. Bolalar ushbu hikoyalardagi qahramonlarning xatolaridan saboq oladilar, bu ularga keng, tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi. Ertaklar, shuningdek, bolalar uchun xatti-harakatlar namunasidir va bolalar o‘zlarining his-tuyg‘ularini va qaror qabul qilishlarini baholashlari mumkin bo‘lgan kontekstni ta‘minlaydi. Ertaklarni eshitish orqali bolalarda ezgulik xislatlari nomoyon bo‘ladi hamda yaxshilik va yomonlikni farqlab, ijobiy qahramonlarga o‘xshashga harakat qiladi.

Qolaversa, ertaklarni o‘rganish va ularni to‘plash har bir folklorshunos yoki tilshunosni yillar davomida qiziqtirib kelgan. Jahon miqyosida ertakga bo‘lgan qiziqish ortib borayotganligi sababli ko‘plab tilshunos olimlar ushbu janr ustida ilmiy izlanishlar olib bormoqdalar. Ertak turlarini, ularning xususiyatlarini o‘rganish bugungi kunda ham tilshunoslikda muhim ahamiyatga ega. Hozirda ko‘plab tadqiqotchilar qiyosiy adabiyotshunoslik doirasida bir xalqning milliy ertaklarini boshqa xalq ertaklari bilan qiyoslab, ilmiy izlanishlar olib bormoqdalar, yangiliklar yaratmoqdalar. Buning natijasida ertak janriga qiziqish yanada ortib bormoqda.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Jorgonse, Jeana (2022). *Fairy tales 101: An Accessible Introduction to Fairy Tales*. Fox Folk Press. 372 pages.
2. Thompson, Stith. *Funk & Wagnalls Standard Dictionary of Folklore, Mythology & Legend*, 1972 s,v. “Fairy Tale”
3. Propp, V. *Morfologiya volshebnoy skazki*.-Azbukha-Attikusi, 1986.-s.11.
4. Sulzberger, Mayer (1917), “Joseph Jacobs”, *The American Jewish Year Book*, 18: p 69.
5. Zipes J. *Why Fairy Tales Stick. The Evolution and Relevance of a Genre*. – New York: Routledge, 2007. – P.15.
6. Zipes, Jack (1999). *When Dreams Came True: Classical Fairy Tales and Their Tradition*. Routledge. p. 29.
7. Hakimova, Z. T. Q. (2022). Kognitiv tilshunoslikda metafora termini va unga turlicha yondashuvlar. *Science and Education*, 3(5), 1976-1981

8. Mamadjanova, M. U. (2022). O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA EPITETNING CHOG'ISHTIRMA TADQIQI. ANTONAMAZIYA EPITETLAR. RESEARCH AND EDUCATION, 1(5), 110-115.
9. OLIQOVA Zulxumor, & XOLDOROVA Hilola. (2023). FEATURES OF W. SHAKESPEARE'S WORKS MORPHOLOGICAL PECULIARITIES. ЗАМОНАВИЙ ТАДҚИҚОТЛАР АХБОРОТНОМАЦИ, 3(3), 17–20.
10. Mohira Parpiyeva, & Muqaddam Jurayeva. (2023). PROBLEMS OF LINGUOCULTUROLOGICAL AND NEUROLINGUISTIC STUDY OF PHONETIC MEANS. American Journal Of Philological Sciences, 3(02), 49–59.
11. Alimov, S. S., & Yusupova, O. M. (2022). LINGUOCULTURAL FEATURES OF BORROWINGS FROM ENGLISH TO UZBEK LANGUAGE. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 10(1), 1-4.
12. Mohinur Tojiboyeva, & Sharofat Pakirdinova. (2023). OLAMNING LISONIY MANZARASIDA DONOLIK VA NODONLIK KONSEPTLARI. Involta Scientific Journal, 2(4), 154–158.
13. Tojiboyeva M., Pakirdinova S. OLAMNING LISONIY MANZARASIDA DONOLIK VA NODONLIK KONSEPTLARI //Involta Scientific Journal. – 2023. – T. 2. – №. 4. – C. 154-158
14. Ravshanjonovna, K. S. (2021). O'ZBEK VA INGLIZ TILIDAGI SIFATDOSHLARNING STRUKTURAVIYFUNKSIONAL XUSUSIYATLARI. Oriental Art and Culture, (6), 153-158
15. Zaylobidinovna, R. G. (2023). “AYOL” KONSEPTI BILAN BOG ‘LIQ INGLIZ XALQI GEORTONIMLARI. BARQARORLIK VA YETAKCHI TADQIQOTLAR ONLAYN ILMIY JURNALI, 3(3), 518-523